
प्रकरण पहिले

चरित्र आत्मचरित्र व चरित्रात्मक कादंबरी

चरित्र हा वाङ्. मयाचा एक प्रकार आहे. किंबहुना हा एक महत्वाचा वाङ्. मयप्रकार आहे. या अर्थाने की कथा, कादंबरी, नाटक इत्यादी वाङ्. मयप्रकार जितके महत्वाचे तितकाच हा वाङ्. मय प्रकार देखील महत्वाचा आहे.

कादंबरीमध्ये कथानक असते म्हणजे त्यात व्यक्ति, प्रसंग घटना असतात. घटना ही कोणाच्या तरी आयुष्यात घडलेली म्हणून त्या कोणाला किंवा व्यक्तिला (Character) त्यात प्राधान्य असते. शिवाय त्या घटना कार्यकारण प्रक्रियेत विशिष्ट परिस्थितीत घडलेल्या असतात किंवा व्यक्तित्वाच्या कृती उक्तीमुळे त्या घडलेल्या असतात. व्यक्तित्वाच्या कृती उक्तीमागेही त्या व्यक्तित्वाचा स्वभाव असतो. म्हणून कादंबरीच्या कथानकात घटना, कृती, व्यक्ती आणि या सर्व घटनांच्या परस्पर संबंधातून व संघटनेतूनच कादंबरीचे साहित्यस्य घडत असते. परंतु एका अर्थी कादंबरी व कादंबरीचे कथानक म्हणजे (तदंतरभूतरच) व्यक्तित्वाचे कथानकाचे चरित्रच त्यात असते.

चरित्राची ऑक्सफर्ड इंग्लीश शब्दकोशात दिलेली व्याख्या बहूतांशी अर्थपूर्ण मानली जाते. ती व्याख्या अशी आहे.

" Biography is the history of the lives of an individual men as a branch of Literature" ¹
ही व्याख्या गृहीत धरीत असताना ज्या व्यक्तित्वाचे चरित्र लिहावयाचे ते अचूक आणि तंतोतंत असले पाहिजे आणि त्या व्यक्तित्वाच्या गुणदोषांचे यथायोग्य चित्रण त्यात अपेक्षित असते या चरित्राचे लिखाण अनुरूप होते आणि एका अर्थाने वाङ्. मयीनता या गुणांचा अढळ त्यात होता. त्या दृष्टीने विचार केल्यास असे म्हणाता येईल की, व्यक्तित्वाचे चरित्र हेच चरित्राचे महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

* विविध क्षेत्रात महत्त्व पावलेल्या विशिष्ट व्यक्तित्वाशी संबंधित अशा घटनांची नोंद करून ठेवणारे इतिहासाचे विविधित स्वरूप म्हणजे चरित्र ² हे डॉ. सदा क-हाडे यांनी केलेले विवेचन महत्वाचे आहे.

चरित्रात आत्मविष्कार शक्य असला तरीही (मुलतःच चरित्र लेखनात चरित्रकाराच्या दृष्टीने काही मर्यादा असतात. त्या मर्यादांचा उल्लेख सदा क-हाडे यांनी पुढीलप्रमाणे केलेला आहे.

१. चरित्रकारापेक्षा चरित्रनायक हा नेहमीच महान असतो.
२. ऐतिहासिक व्यक्तित्वाच्या व्यक्तित्वात, व्यक्तित्वात चरित्रकाराला स्वतःच्या संपूर्ण व्यक्तित्वाचा शोध घेणे अशक्य असते.
३. स्वतःच्या व्यक्तित्वाचा रखादाच अंश चरित्रनायकात प्रतित होणे शक्य असते ती प्रतितिही अतिशय ओझरती व मर्यादीत असते आणि म्हणूनच चरित्रकार आत्मविष्कारासाठी लिहितो. असे म्हणावे संयुक्तिक होणार नाही - ३

यामुळेच चरित्र आणि कादंबरी यामध्ये फरक जाणावतो. कादंबरीकार आपल्या कल्पकतेने नवे नवे अनुभव घडवू शकतो. चरित्रकाराला तसे स्वातंत्र्य नाही. सत्याला चिकटून रहाण्याची प्रतिज्ञा कादंबरीकाराने केलेली नसते. त्यामुळे विश्वसनीय पुराव्यावर अवलंबून रहाण्याची त्याला आवश्यकता नसते. आपल्या कल्पना शक्तीच्याद्वारे कादंबरीकार अज्ञात घटना, प्रसंग, व व्यक्ती यांना बोलके करू शकतो. हे स्वातंत्र्य कादंबरीकाराला आहे. चरित्रकाराला नाही.

चरित्र व आत्मचरित्र लिखानाबाबतीत अ. म. जोशी म्हणतात.

" चरित्र वाङ्. मयाचे दुसरे अंग म्हणावे आत्मचरित्र त्या प्रकारचा एका दृष्टीने सोपा तर दुस-या दृष्टीने अतिशय कठीण असा लेखनप्रकार आहे. आत्मचरित्राचा विषय, स्वतः लेखकाचे जीवन हा असल्यामुळे त्या संबंधीची माहिती विशेषतः अंतर्जीवनाची माहिती लेखकाइतकी दुस-या कोणास असण्याचा संभव नाही. अर्थात त्यात त्यांच्या बालपणीची वर्षे, ज्यावेळी माणसाच्या स्मृती अगदी अस्पष्ट असतात, ती सोडावी लागताना. पत्रे दैनंदिन्या इत्यादी साधनांचा त्याला उपयोग होत नाही. असे नाही. परंतु चरित्राप्रमाणे आत्मचरित्र लेखनासाठी ती अत्यावश्यक नसतात.

केवळ आपल्या स्मृतीच्या बळावर मनुष्य आत्मचरित्र लिहू शकतो. आत्मचरित्र म्हणाजे केवळ आपल्या जीवनातील काही घटनांची जंत्री नव्हे. तर आपल्या जीवनानुभावे व व्यक्तित्व विकासाचे चित्रण असा अर्थ येथे अभिप्रेत आहे. हे चित्रण करणे सामान्यतः कोणात्याही चिंतनशील व अंतर्मुख वृत्तीच्या माणसाला चरित्र-विषयक साधनांच्या अभावीही सहजसाध्य आहे. या दृष्टीने हा लेखनप्रकार सोपा मानता येईल.

परंतु स्वतःच्या जीवनानुभवाचे व व्यक्तित्व विकासाचे चित्रण करावयाचे म्हणाजे ते सत्यास धरून असले पाहिजे ही फार महत्वाची गोष्ट आहे. आपले दोष माणसाला उघडपणे सांगावेसे वाटत नाहीत. आपण केलेल्या चुका प्रोजलपणे मान्य करत नाहीत. त्याचे समर्थन करण्याचीच माणसाची साधारण प्रवृत्ती असते. अशा स्थितीत सामान्य माणसाला अतिशय कठीण होऊन बसते. खरेखुरे प्रामाणिक आत्मचरित्र लिहावयाचे म्हणाजे चिंतनशील वृत्ती तर हवीच. पण त्या बरोबरच लेखकाच्या अंगी स्वतःकडे दुरुन तटस्थ वृत्तीने पाहण्याचे सामर्थ्य लागते. व अशा तटस्थ वृत्तीने केलेल्या आत्मपरिक्षणात स्वतःचे दोष दिसून आले तर ते मान्य करण्याच्या प्रामाणिकपणा लागतो. असे कठोर आत्मपरिक्षण थोडयानाच लाभते. हा आत्मचरित्र-लेखनातील कठीणपणा होय. या दोन्ही प्रकारात व्यक्तिविशिष्टता हीच अधिक महत्वाची आहे. ^४ म्हणून चरित्र आणि आत्मचरित्र यात काही समान वैशिष्ट्ये आढळतात.

वर्णनशैली, भाषाशैली, प्रसंगाची मांडणी इत्यादी गोष्टीत चरित्रकार कादंबरीतील वृत्तीप्रवृत्तीचे अवलंबन करू शकतो. चरित्रनायकाविषयी वाचकांच्या मनात उत्कंठा निर्माण करणे, त्याच्याविषयीचे कुतूहल जागृत ठेवणे हेही चरित्रकार करू शकतो. म्हणाजे कादंबरीकाराला असलेले स्वातंत्र्य चरित्रकाराला नसूनही

चरित्र हे वाचनिय व्हावे. परिणामकारक व्हावे. यासाठी चरित्रकार कादंबरीतील लेखनप्रवृत्तीचे अवलंबन करतो. पण त्यात समतोल जर राखला गेला नाही तर चरित्र कादंबरी होण्याचा संभव असतो.

अशा प्रकारचा धोका असतो ही जाणीव चरित्रकाराला असते. आणि त्यातूनच एक संकरीत असा वाङ्मयप्रकार जन्माला येतो. ज्याला आपण सामान्यतः चरित्रात्मक कादंबरी (Biographical Novel) असे म्हणतो. चरित्र आणि कादंबरी या व दोन्ही वाङ्मयप्रकारांच्या समन्वय यात साधलेला असतो. या संकरीत वाङ्मयप्रकारात कादंबरीकार आणि चरित्रकार या दोघांचीही सोय असते. चरित्राला कादंबरीचे रूप देता येते आणि कादंबरीला चरित्राचे रूप देता येते.

चरित्रात्मक कादंबरीतील चरित्रविषय हा वास्तव अथवा कल्पित असेल अथवा कल्पितात वास्तवाचा अभासही निर्माण केलेला असेल या संदर्भात काही उदाहरणे सदा क-हाडे यांनी दिलेली आहेत. या उदाहरणापैकी " आनंदी गोपाळ " बदल ते म्हणतात.

" आनंदी गोपाळ " ही श्री. ज. जोशी यांची कादंबरी यात जे जीवनदर्शन आणि व्यक्तिदर्शन आले आहे. ते प्रत्यक्ष आनंदीबाई जोशी व गोपाळराव जोशी यांच्या चरित्रावरच आधारलेले आहे. चरित्रकार ज्याप्रमाणे सत्यकथनासाठी साधनसामुग्रीचा आधार घेतो. त्याप्रमाणे कादंबरीकाराने आधार घेतलेले आहेत. परंतु कादंबरीच्या आकृतीबंधनात वास्तवातील घटना व प्रसंग यांची मांडणी करताना कादंबरीकाराने अनेक घटनाप्रसंगाचे आकार व रंग बदललेले आहेत आणि त्याला नवे रंग दिलेले आहेत. तसेच भीमराव कुलकर्णी यांनी लिहिलेली हरि नारायण आपटे यांच्या ~~खंजूर~~ जीवनावर लिहिलेली " हरि नारायण " ही कादंबरी एका अर्थी चरित्रात्मकच आहे. हरिभाऊंच्या चरित्राला त्यांनी कादंबरीचे रूप दिले परंतु या कादंबरीत हरिभाऊंच्या भावजीवनाचे प्रत्ययकारी दर्शन घडत नाही. उलट हरिभाऊंच्या कादंबरीकार समाजसेवक इत्यादी क्षेत्रात घडलेल्या कर्तृत्वांचा परिचय होतो.

त्याचप्रमाणे उध्दव शोळके यांची " साहेब " नावाची कादंबरी म्हणजे अत्र्यांच्या अष्टपैलू जीवनाचे धावते चरित्रचित्रण आहे. कवी, नाटककार, चित्रपट, व्यवसाय, राजकारण पत्र व्यवसाय इत्यादी क्षेत्रातील त्यांच्या कर्तृत्वाचा इतिहास त्यात आहे. परंतु अत्र्यांच्या भावजीवनाचे प्रत्ययकारी दर्शन त्यात घडत नाही. अत्र्यांच्या मनातील संघर्षांना त्यात उठाव लाभत नाही. भावानुभव, भावजीवन यापेक्षा कर्तृत्व विषयक तपशिलाचा भरणाच त्यात जास्त आहे. अंतःकाळी अत्र्यांच्या मनात जी बेचैनी ~~हो~~ होती तीही प्रत्ययकारी होऊ शकली नाही म्हणूनच इतिहास, चरित्र आणि कादंबरी यांच्यात असणारा स्थूलभेद आपण लक्षात घेतला पाहिजे " ५ असे तंत्राना सुचवावयाचे आहे.

याच संदर्भात त्यांनी इतिहास चरित्र व कादंबरी लिखा^नातील स्वल्पभेद स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तो पुढीलप्रमाणे.

" इतिहासात व्यक्ति आणि घटना असतात चरित्रातही व्यक्ति आणि घटना असतात. इतिहासात कोणतीही एक व्यक्ति आणि घटना केंद्रवर्ती असते. इतिहासात सलग अशी जीवनकथा नसते. चरित्रात व कादंबरीत संपूर्ण जीवनाची अथवा संपूर्ण जीवनाच्या भागाची

(Slice of Life) सलग कथा असते.

इतिहासात व्यक्तिच्या भावजीवनाला व भावानुभवाला स्थान नसते. चरित्रात व्यक्ति जीवनातील घटना प्रसंगाच्या अनुबंधीत भावजीवनाला स्थान असते कादंबरीमध्ये भावजीवनाला प्राधान्य असते.

चरित्रात्मक कादंबरीत भावजीवनाचे दर्शन नसेल तर ती कादंबरी म्हणजे व्यक्तिचा चरित्रात्मक इतिहास बनते. परंतु कलेच्या पातळीवर जेव्हा इतिहास चरित्र आणि कल्पित यांचा लक्षणीय समन्वय साधतो. तेव्हा ती चरित्रात्मक कादंबरी वाडू. मयीन-दृष्ट्या परिपूर्ण होऊ शकते. अन्यथा ती कादंबरी होत नाही आणि चरित्रही होत नाही " ६ म्हणून त्यांच्यामते " आनंदी गोपाळ " ही वाडू. मयीन दृष्ट्या लक्षणीय अशी चरित्रात्मक कादंबरी आहे तर " हरि नारायण "

ही छह कादंबरी नाही आणि छह चरित्रही नाही.

• आनंदी गोपाळ • ही कादंबरी असूनही त्यातील चरित्र सत्याधिष्ठीत व विश्वसनीय आहे. त्यातील आनंदीबाई व गोपाळराव यांची व्यक्तिदर्शने अधिक ठसठसित आहेत. केवळ चरित्रात येणा-या व्यक्तिदर्शनात जे अज्ञात राहते ते कल्पकतेने ज्ञात करून घेऊन कादंबरीतल्या व्यक्तिदर्शनात मिसळून गेले आहेत.

याउलटही प्रकार होतो. चरित्राचा आधार घेऊनही जेव्हा कादंबरीकार कल्पितावरच भर देतो. तेव्हा चरित्रातील सत्य हे कल्पितातच मिसळून जाते आणि कल्पितालाच प्राधान्य मिळते. उदा. इनामदार यांनी बाजीरावच्या जीवनावर लिहिलेली "राऊ" ही कादंबरी बाजीराव आणि मस्तानी यांच्या भावजीवनाचा व यांच्यातील भावबंधाचा जो साक्षात्कार (Vision) झाला त्यातून एक वेगळेच दर्शन कादंबरीकाराने छहविले आहे. ज्याला ऐतिहासिक सत्याचा आधार असणे अशक्य व असंभवनीय आहे. इतिहासात व चरित्रात सुटलेले दुवे कादंबरीकाराने (explicit) केलेत. आणि इतिहास व चरित्र यापेक्षा वेगळेच कलात्मक व्यक्तिदर्शन छहविले. त्यामुळे बाजीरावच्या ऐतिहासिक चरित्राचा (Historical Biography) आधार असूनही "राऊ" ही कादंबरी चरित्रात्मक कादंबरी होत नाही. ती कादंबरीच होते आणि याउलट लोकमान्य टिळकांच्या जीवन चरित्रातील भरपूर तपशिल देऊनही गंगाधर गाडगीळ यांच्या "दुर्दम्य" या कादंबरीला कलात्मक कादंबरीचे रूप येऊ शकले नाही. •७

असे जरी असले तरी सुध्दा "कादंबरी" या वाङ्मयप्रकाराची विपुलता विविधता, वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. इतर वाङ्मयप्रकाराच्या तुलनेने मोठ्या प्रमाणात वाचना जाणारा तो प्रभावी अविष्कार आहे. म्हणूनच कादंबरीच्या क्षेत्रात अनेक त-हेचे प्रयोग केले जातात. जीवनातील हलक्या फुलक्या प्रश्नांना जसे ती हाताळते तसेच जटील समस्यांची उकल करतानाही कादंबरीत आढळते. आशायापासून बाह्य रचनात्मकतेकडे लक्ष केंद्रीत करायचे

तर पौराणिक, ऐतिहासिक, चरित्रात्मक, पत्रात्मक मनोविश्लेषणात्मक अशाही पध्दतीचा मोठ्या प्रमाणात जो अढळ होतो तोही कादंबरीच्याच प्रांतात होतो. प्रादेशिक कादंबरी, झोपडपट्ट्याचे जीवन रेखित करणारी कादंबरी अशा अनेक प्रकाराने वाङ्मयप्रकार समृद्ध झालेला आहे. यातीलच चरित्रात्मक कादंबरी हा एक प्रकार आहे.

चरित्रात्मक कादंबरीबाबत प्रा. केशव मेश्राम म्हणतात, "चरित्रात्मक कादंबरीच्या सामर्थ्याची व मर्यादाची चर्चा न करताही त्याबद्दल एक सामान्य विधान करता येते आणि ते म्हणजे ज्या व्यक्तिके चरित्र लेखकाने कादंबरीचे कथावस्तू बनविलेले असते ती व्यक्ति निर्विवादपणे चरित्र नायक होण्यास पात्र असली पाहिजे. त्या व्यक्तिक्या नामोल्लेखाबरोबर ती भाषा बोलणारे, त्या मातीत वावरणारे, व त्या देशाचा सार्थ अभिमानाने उल्लेख करणा-याला प्रत्येकाला तो माणूस माहित असणे आवश्यक असते. माहित असणे या शब्दाचा अर्थ असा नव्हे, की त्याचा जन्म, कुठल्या वारी, दिवशी, तिथीला, कोणत्या जातीत झाला हे ठाऊक असणे । पण हा माणूस मोठा होता. विविध होता. त्याचा उल्लेखनिय वाटा आहे. स्वटे जरी स्मरले तरी पुढकळ झाले " ८

या दृष्टीने विचार केल्यास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक महान व्यक्तित्व. साहित्याच्या पारंपरिक मूल्यविचारामुळे हे व्यक्तित्व उपेक्षित ठरले. महाकाव्याचा विषय असूनही महाकाव्यासाठी उच्चवर्णिय व्यक्तित्वाची निवड होत असल्याने बाबासाहेबांची उपेक्षा ही तशी अपेक्षितच असली तरी या पारंपरिकतेला आव्हान देणारा जुन्या जळमटांची होळी करणारा आपल्या बुध्दी सामर्थ्याने जगाला आश्चर्यचकीत करणारा हा एक विरफुस्स होता या महामानवाला " युगप्रवर्तक " आणि " रमाई " या दोन कादंब-यातून कादंबरीकारानी चित्रीत करण्याचा केलेला प्रयत्न म्हणजे एका वादळाला कवेत घेण्याचा प्रयत्न आहे. चरित्रात्मक कादंबरीच्या मर्यादा मान्य करूनही " बाबासाहेब " आणि त्यांची पत्नी " रमाई " यांच्या भावजीवनाचा अभ्यास या दोन कादंबरीच्या अनुषंगाने आपल्याला करावयाचा आहे.

प्रकरण पहिले

संदर्भ-सूची

१. Little William Oxford English Dictionary
Page- 180, Edition 3rd
२. क-हाडे, सदा चरित्र आणि आत्मचरित्र (साहित्यरूप)
पृष्ठ २७, आवृत्ती १ ली.
३. कित्ता पृष्ठ ३६
४. जोशी, अ. म. प्रदक्षिणा खंड पहिला
पृष्ठ २७९, २८०. आवृत्ती १ ली
५. क-हाडे, सदा चरित्र आणि आत्मचरित्र (साहित्यरूप)
पृष्ठ ६५
६. कित्ता पृष्ठ ६६
७. कित्ता पृष्ठ ६७
८. मेभ्राम, केशव युगप्रवर्तक, प्रस्तावना
पृष्ठ ७, आवृत्ती १ ली.